

КРИТИЧНИЙ РОЗУМ ТА ТЕОРІЯ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

А.І. Абдула

Проблема ролі та статусу раціональності — одна з найбільш важливих, а відтак активно обговорюваних тем останніх десятиліть. Дискусії щодо значення й можливостей «розумного» ставлення до світу набули особливої гостроти не тільки у зв'язку з інтенсивним розвитком науки і техніки, який значною мірою визначив характер сучасної цивілізації, але й насамперед завдяки докорінним змінам у соціальній, політичній та економічній сферах суспільства, що відбулися в ХХ ст. і тісно пов'язані з феноменом раціональності.

Раціональність, що розглядалася в багатьох філософських концепціях як загальна смислова процедура і як інтегральна характеристика самої людини та її діяльності, поступово набуває статусу одного з визначальних чинників прогресивного розвитку суспільства. У той же час, все більшого розповсюдження набувають такі підходи, коли з процесом раціоналізації пов'язують низку кризових явищ, наявність екологічної, економічної, духовної та політичної нестабільності. Критика раціональності іноді перетворюється на опозицію інтелектуальній діяльності й Розуму загалом, піддається сумніву раціональний статус науки та її пріоритет у пізнанні, висуваються звинувачення в необґрунтованості претензій наукового знання щодо об'єктивності, у релятивності його критеріїв і основ.

У зв'язку з цим гостро постає проблема універсальності принципів раціональності не тільки в питанні співвідношення методології соціальних і природничих наук, науки й філософії, але й у контексті зв'язку методології та практики. Вочевидь, експлікація таких принципів могла б стати значним доробком усієї раціоналістичної філософії,

нівелюючи претензії сучасного ірраціоналізму. Тому в контексті зазначеної проблематики доречно, на наш погляд, було б звернутися до досвіду, мабуть, найбільш потужної раціоналістичної системи ХХ ст. — філософії критичного раціоналізму.

Хоча критичний раціоналізм це, перш за все, напрям філософії і методології науки, його засновник і найбільш авторитетний представник Карл Поппер, значну увагу приділяв також і соціально-філософській проблематиці, спираючись при цьому на певну універсальну раціоналістичну методологію. Оскільки раціоналізм, на думку Поппера, це готовність вислухати критичні зауваження і вчитися на досвіді, то вимога дотримання цих принципів може бути застосована не тільки до будь-якого філософа або науковця, прихильного до раціоналістичної традиції, але й до соціального реформатора (у термінології Поппера «соціального інженера»).

Поппер наполягає на тому, що наукові теорії повинні бути побудовані таким чином, щоб забезпечити можливість їх спростування у процесі зіткнення з фактами та критики, внаслідок чого спростована теорія замінюється на більш досконалу. Тобто теорія проходить чотири фази розвитку: проблема; спроба вирішення — гіпотези; усунення помилок — фальсифікація гіпотез чи теорій; нова і більш точна постановка проблеми в результаті критичної дискусії [8, с. 37-39]. Саме така схема розвитку, заснована на методі спроб і помилок, забезпечує, на думку Поппера, прогрес наукового знання.

Подібний підхід характеризує і процес соціального реформування. «Поетапний соціальний інженер» займається поліпшеннями й виправленнями у своїй сфері діяльності, не намагаючись проектувати й модернізувати все суспільство. Він пропонує порівняно прості проекти, невдача з втіленням яких не спричиняє глобальних наслідків та не наносить значної шкоди [3, с. 201-203]. На думку Поппера, усе наше знання соціальних умов засноване на досвіді, отриманому в результаті таких експериментів; найбільш «інформативними» будуть експерименти, які здійснюють поетапне реформування соціальних інститутів, — це дозволяє з'ясувати специфіку їхньої взаємодії, налаштувати функціонування цих інститутів відповідно до наших намірів [3, с. 205].

Цей процес у остаточному підсумку може привести до розумного стану справ, коли політики почнуть вишукувати власні помилки, замість того, щоб намагатися виправдатися або доводити, що вони завжди праві. Саме так, а не шляхом утопічного планування чи історичних проєктів сфера політики зможе збагатитися науковим методом, оскільки таємниця наукового методу полягає лише в готовності вчитися на помилках [3, с. 205-206].

Відмітимо також, що стратегія поетапної або часткової соціальної інженерії має далекосяжні наслідки, адже тісно пов'язана з попперівською ідеєю демократії та є основою його концепції «відкритого суспільства».

Варто звернути увагу й на те, що спільні як для соціальної філософії, так і для філософії науки принципи Поппер не ототожнює з раціоналізмом взагалі, оскільки останній ніби існує у двох формах: «справжній», тобто критичний, та «несправжній», тобто всеохоплюючий, некритичний. Некритичний раціоналізм, як своєрідний антагоніст критико-раціоналістичного підходу знаходить своє втілення у філософії та соціальній інженерії (про некритичний раціоналізм у науці не йдеться, оскільки справжня наука виступає як зразок раціональності і керується критико-раціоналістичним підходом). Маємо концепції Платона і Маркса, як зразки філософського всеохоплюючого раціоналізму, та «утопічну соціальну інженерію» як втілення некритичного раціоналізму у процесі соціального реформування. Утопічна інженерія вимагає централізованого економічного планування і централізованого керування небагатьох обраних, а її мета — перебудувати суспільство загалом відповідно до певного плану або проекту. Інженер при цьому змушений залишатися байдужим до критики (оскільки через масштабність проекту число незадоволених значно зростатиме) [3].

Таким чином, між епістемологією і соціальною філософією Поппера існує тісний взаємозв'язок, оскільки вони спираються на одні й ті самі принципи (потенційної помилковості, критики та плюралізму) та спільний метод (спроб і помилок). Відмова ж від цих принципів, призводить до розповсюдження некритичних форм раціоналізму та навіть ірраціоналізму. Однак, важливо підкреслити, що критичний раціоналізм не обмежується виключно сферами науки (у тому числі і соціальних наук), філософії або соціального реформування. Він може позиціонувати себе навіть як певна світоглядна система, що дозволяє орієнтуватися й діяти далеко за межами науки.

Прийняття раціоналізму — це також і моральний вчинок, який повинен ґрунтуватися на вірі в розум. Цей вибір накладає на людину певні зобов'язання, у тому числі й у ставленні до інших людей. Не випадково Поппер підкреслює особистісний характер такого рішення та наводить приклад Сократа, як раціоналіста, що визнає обмеженість своїх можливостей, людини інтелектуально скромної, яка може вчитися на власних помилках, не надто покладаючись на непогрішимість розуму [4, с. 262]. Ці принципи розповсюджуються і на суспільство загалом:

Раціоналізм тісно пов'язаний з гуманістичною політичною вимогою практичної соціальної інженерії — зрозуміло, поступової і поетапної — з вимогою раціоналізації суспільства з метою проектування свободи і контролю над нею з боку розуму [4, с. 276].

Йдеться про контроль з боку саме «сократичного розуму», який усвідомлює власну обмеженість, з повагою ставиться до інших, та який ніколи не буде нікого примушувати до будь-чого заради досягнення якогось ідеалу [4, с. 276]. Тобто постає критичного раціоналіста у особі Сократа формує певний зразок моральності, людини, яка зробила свій вибір на користь Розуму, та взаємодіє з оточуючими відповідно до цього.

Наголошуючи на тому, що вибір між раціоналізмом та ірраціоналізмом це, перш за все, вибір моральний, Поппер вважав неможливим застосування наукового підходу задля обґрунтування етики, яка на його думку не має раціонального наукового базису [4, с. 275]. Це означало б, що власне стратегія критичного раціоналізму мала обмежувати свій вплив та залишати певні сфери суспільної свідомості захищеними від критики. Тому деякі учні та послідовники Поппера пропонували реформувати критичний раціоналізм у бік збільшення значущості або навіть абсолютизації критики та плюралізму, таким чином, щоб ввести питання моралі у поле раціональності.

Саме таким є вирішення даної проблеми, запропоноване одним із послідовників К. Поппера — Х. Альбертом, який формулює «постулат здійсненності» або «принцип переходу», сутність якого полягає в тому, щоб уможливити наукову критику нормативних висловлень [1, с. 149]. Проблему демаркації в галузі етики покликана вирішити критична метаєтика, яка виконує регулятивну й критичну функції. Якщо критична метаєтика піддає правила моральної аргументації критиці, то остання передбачає вибір на користь певних критеріїв, що має у своїй основі загально визнану методологію, якою є, на думку Альберта, методологія критичного раціоналізму [1, с. 151]. У контексті свого аналізу проблеми переходу Альберт формулює висновок, згідно з яким, завдання критичної філософії моралі полягає у висвітленні й розкритті слабких аспектів пануючої моралі, у розробці точок зору, що сприяють її вдосконаленню [1, с. 100]. З цього випливає, що між наукою й етикою встановлюється тісний методологічний взаємозв'язок, який полягає, насамперед, у критичній настанові (слід відмітити, що цей взаємозв'язок все ж не припускає повного зведення етики до науки). Водночас центральним завданням критичної філософії моралі, як і критичної науки загалом, постає не аналіз етичних висловлень, а критична пе-

ревірка обґрунтованих етичних відносин, критична оцінка моральних принципів, критика пануючої етичної системи й моралі. Тобто як і у сфері науки, вибір на користь критичного раціоналізму повинен сприяти спростуванню будь-яких авторитетів і догм [6, с. 151].

Отже, прийняття раціоналізму вимагає враховувати результати наукового мислення в галузі етики. Тим самим відкидається будь-яке посилення на марновірні уявлення для виправдання певного способу поведінки — для оцінки моральних принципів виявляється важливим не їхнє джерело, а їхній вплив на соціальне життя. Як і в галузі науки, у сфері моралі вимогою критичного раціоналізму встановлюється принципова можливість перевірки відповідних етичних систем — вони не можуть ухилитися від досвіду; повинна існувати також можливість їх принципової перевірки стосовно не тільки їхньої логічної несуперечності, але й щодо реалізації вимог, які містяться в них, і висновків, що випливають з них [6, с. 152]. Оскільки наука є частиною загальної людської практики, то критицистська методологія, розроблена первинно для теорії пізнання й теорії науки, зберігає свою значущість і для людської пізнавальної практики, і для практики загалом [6, с. 154].

Зрозуміло, що не зменшується її роль і у соціальному реформуванні. На думку Альберта, той, хто відстоює в теорії пізнання критичний метод, дотримується думки, що на помилках можна вчитися (власна точка зору зазнає критики й зіставляється з можливими альтернативами, на фоні яких чіткіше проявляються її недоліки), не зможе віддати перевагу у вирішенні політичних проблем ніякому іншому методу. Оскільки такі альтернативи часто уявляють собі набагато кращими, ніж вони є насправді, то здається доречним вступати в суперечку з поборниками інших точок зору й тому вбачати за теоретичним плюралізмом соціальний і політичний плюралізм [1, с. 194]. Філософ наголошує на тому, що

необхідно відстоювати свободу думки й усього того, що робить дієвою цю свободу, а разом із цим і свободу духовного обміну, отже, виступати проти перешкод на зразок цензури і взагалі проти духовного контролю з боку авторитетів, які можуть використати примусові засоби з метою завадити поширенню неприйнятних для них поглядів [1, с. 194].

Таким чином, прагнення до істини, критичний метод і політична свобода виявляються тісно пов'язаними між собою. Тому, критичний метод, на думку Альберта, повинен (так само і в науковій галузі) підтримуватися інституційно.

Одне із заперечень проти запропонованого Альбертом підходу полягає в тому, що при переході до соціальної практики принцип еліміна-

ції помилкових «теорій» трансформується в ідею революційних змін, неприйнятну для критичного раціоналізму, і, крім того, утруднює пошук раціональних альтернатив і нівелює можливість ревізії [6, с. 159]. Хоча можна сказати, що ця критика не враховує індивідуалістської настанови критичного раціоналізму, яку передбачає відстоювана Поппером «поетапна соціальна інженерія», виникає проблема універсальності такої настанови.

Ще один представник критико-раціоналістичної традиції — Х. Шпіннер, розглядаючи проблему побудови загальної теорії раціональності, визначає принципи методологічного індивідуалізму й політичного лібералізму, як додаткові, що дозволяє йому обґрунтувати неспроможність альбертівської ідеї використання епістемологічних засад критико-раціоналістичного підходу в етиці та соціальній практиці (див.: [6]). На нашу думку, не варто абсолютизувати в цьому контексті безсумнівну подібність між епістемологією та соціально-філософською концепцією критичного раціоналізму, а запропоновані Шпіннером принципи дійсно можна розглядати як такі, що характеризують специфіку, наприклад, соціальної раціональності. Однак, все-таки необхідно говорити саме про універсальність найбільш загальних і найбільш істотних принципів раціональності (які схильні ігнорувати деякі критики названого підходу (див.: [7])). Якщо розглядати проблему раціональності із цієї позиції, то можна стверджувати, що запропонована Альбертом програма може виявитись цілком слушною.

Інший цікавий підхід до проблеми побудови універсальної теорії раціональності у межах критичного раціоналізму полягає у тому, щоб брати за основу не «ортодоксальну» попперівську концепцію науки, а можливі напрями її розвитку, навіть ті, які у певній мірі можуть бути їй протиставлені. З цього випливає можливість використання ідей І. Лакатоса, Т. Куна, П. Фейєрабенда та інших представників критико-раціоналістичного напрямку за межами суто наукової проблематики, оскільки передбачається, що вони (як і Поппер) спирались на певну універсальну раціоналістичну методологію. Так, наприклад, у розширеному контексті інтерпретує ідеї Т. Куна В. Швирьов, співвідносячи поняття «нормальної науки» з категорією «закритої раціональності» [5, с. 28]. Інший відомий російський філософ В. Лекторський, з одного боку, констатує очевидний взаємозв'язок соціальної філософії й епістемології критичного раціоналізму Поппера, а з іншого — відзначає істотні розходження між ними. Йдеться про проблему масштабності — соціальний експеримент має бути частковим, натомість наука передбачає спростування, насамперед, глобальних теорій. Інша важлива, на

думку Лекторського, проблема — взаємодія між теоріями, що в соціальній сфері має вияв як проблема комунікації [2, с. 34]. Вирішення цих проблем, виявляється можливим в межах концепції «витонченого методологічного фальсифікаціонізму» І. Лакатоса:

Для Поппера раціональність — це насамперед радикальний критицизм. Для Лакатоса раціональність — це поєднання якостей, які здавалося б, неможливо поєднати. З одного боку, це критицизм, вміння рефлектувати над передумовами власних міркувань, серйозне ставлення до контраргументів опонентів і принципова готовність змінювати свої погляди за певних обставин. З іншого боку, це певний «догматизм», або, точніше кажучи, переконаність у можливостях своєї системи ідей. Останнє означає, що у випадку виявлення фактів, що суперечать підтримуваним ідеям, від цих ідей зовсім не обов'язково відмовлятися. Важливо вміти захищати й розвивати свої ідеї з огляду на нові обставини [2, с. 35].

Подібний підхід, вважає Лекторський, дозволяє, «рефлектуючи над власними передумовами», не тільки зрозуміти точку зору опонента, але й урахувати історичність раціональності, її взаємозв'язок з факторами нераціонального характеру [2, с. 35-36]. Виходячи з цього, загальні положення «витонченого методологічного фальсифікаціонізму» екстраполюються на соціальну сферу.

Чи можна у світлі наведених вище тенденцій говорити про універсальність критико-раціоналістичного підходу і про масштабність його впливу, незважаючи на суттєві розбіжності у поглядах його представників? Центральні поняття і основні засади критичного раціоналізму такі як «критика», «потенційна помилковість», «плюралізм» визначають сутність як концепції Поппера так і переважної більшості його послідовників. Це і дозволяє, на наш погляд, розв'язувати проблему універсальності критеріїв раціональності у напрямі, що пропонує, наприклад, В. Лекторський. Однак нез'ясованими залишаються межі дії цих принципів та співвідношення між ними. Ці параметри змінюються іноді у бік абсолютизації того чи іншого чинника, навіть від одного представника критико-раціоналістичного напрямку до іншого, та чи повинні вони бути інваріантними стосовно сфери їх втілення? На нашу думку, зберігаючи вірність цим принципам та позиції розумності, слід шукати їх оптимальне співвідношення у конкретній ситуації, враховуючи специфіку їх втілення у відповідній сфері. Тому, ймовірно, можна говорити про соціальну раціональність, не протиставляючи її раціональності науковій, але й не ототожнюючи їх, або про застосування раціонального критицизму у сфері моралі. Лише у такому випадку критико-раціоналістичний підхід, зберігаючи свою цілісність, буде до-

статньо гнучким, щоб реалізувати стратегію «розумного ставлення до світу» та формування «розумної єдності людства».

Бібліографія

- [1] *Альберт Х.* Трактат о критическом разуме / Пер. с нем., вступ. ст. и примеч. И.З. Шишкова.— М. : Едиториал УРСС, 2003.
- [2] *Лекторский В.А.* Рациональность, критицизм и принципы либерализма (взаимосвязь социальной философии и эпистемологии Поппера) // Вопросы философии. — 1995. — № 10. — С. 27-36.
- [3] *Поппер К.* Открытое общество и его враги: в 2 т. / Пер. с англ. В.Н. Садовского. — Т. 1: Чары Платона. — М. : Феникс ; Международный фонд «Культурная инициатива», 1992.
- [4] *Поппер К.* Открытое общество и его враги: в 2 т. / Пер. с англ. В.Н. Садовского. — Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. — М.: Феникс ; Международный фонд «Культурная инициатива», 1992.
- [5] *Швырев В.С.* Рациональность в спектре ее возможностей // Исторические типы рациональности. — М., 1995. — Т. 1. — С. 8-32.
- [6] *Шишков И.З.* В поисках новой рациональности: философия критического разума. — М. : Едиториал УРСС, 2003.
- [7] *Шупер В.А.* Великая ошибка Карла Поппера: открытое общество в условиях антинаучной революции // Мир России. — 2002. — Т. 11. — № 3. — С. 86-95.
- [8] *Эзер Э.* Динамика теории и фазовые переходы (в связи со схемой научной эволюции по Карлу Попперу) // Вопросы философии. — 1995. — № 10. — С. 37-44.

Надійшла до редакції 12 липня 2011 р.